

http://www.turansam.com

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Arařtırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches
TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Yıl: 2021; Ay: Mart; Cilt: 13/KIŞ, Sayı: 49
TURAN-CSR International Scientific, Peer-Reviewed & Refereed Journal; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Year: 2021; Month: March; Volume: 13/WINTER, Issue: 49
DOI: http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041

(1)

Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY¹
ÇATIŞMA TEMELLERİ AÇISINDAN CELALİ İSYANLARI
CELALI REBELLIONS IN TERMS OF CONFLICT

ÖZ

Osmanlı imparatorluğu dönemindeki direnme hareketlerinde öne çıkan temel unsur, vergilerin toplanmasındaki usulsüzlükler ve reayayı canından bezdiren vergi artışları olup, vergi sistemindeki değişiklikler, çoğu kez kanlı çatışmalara yol açan aktif direnme hareketlerinin nedenidir. Ancak bu nitelikteki direnme hareketlerinin pek çoğunun, siyasi taleplerin araçları da olmadığı açıktır.

Çalışmada, Celali isyanlarının, imparatorluğu yıkmak suretiyle devrim gerçekleştirmek gibi bir hedefinin olmadığı göz önünde tutulduğunda, isyanın aslında dirlik ve düzenlik kavgası güden bir hareket olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Celali İsyancıları, aktif vergi direnişi, tımar sistemi, iltizam sistemi.

JEL Kodu: K34.

ABSTRACT

The main element that stand out in the resistance movements during the Ottoman Empire period are the irregularities in the collection of taxes and the tax increases that annoyed the citizens, and the changes in the tax system are the cause of the active resistance movements that often lead to bloody conflicts. However, it is clear that many resistance movements of this nature are not tools of political demands.

In the study, considering that the Celali rebellions did not have the goal of making a revolution by overthrowing the empire, it is concluded that the rebellion was actually a movement that fought for order and order.

Keywords: Celali rebellions, active tax resistance, timar system, tax farming system.

JEL Code: K34.

¹ Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY. Balıkesir Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, sanbarli10@gmail.com. Çalışma yazarın “Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik: Türkiye Örneği” adlı doktora tezinden, geliştirilerek üretilmiştir.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu döneminde vergi artışına gösterilen tepki olarak Celali İsyanları, devletin halka yönelik politikaları ve gelenekler ile toprak sisteminin yapılandığı iktisadi yapı temelinde incelenebilir. Bu isyanların temelinde, tımar sisteminin bozulması, adil olmayan vergiler yanında, İslam'ın farklı yorumlanmasına bağlı mezhep faktörünün de bulunduğu dikkati çekmektedir. Ancak çalışmada Celali İsyanlarının yalnızca bu faktöre indirgenerek açıklanamayacağını da altı çizilmektedir. Dolayısıyla bir direnme hareketi olarak bahse konu isyanların, çoğu kez sosyoekonomik koşulların yol açtığı girişimler olduğuna dair yaklaşımlar, literatürde ağırlıklı olarak incelenmektedir. Çalışma, tarihsel çözümlemeye dayalı ve betimleyici bir yöntemle hazırlanırken, isyanların çatışma potansiyeli; isyanların vergi direnişi özelliği, tımarlı sipahi ocağındaki bozulma, iltizam sistemine geçiş ve mezhepsel yönü itibarıyla ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.

1. VERGİ DİRENİŞİ OLARAK CELALİ İSYANLARI

Vergi oranlarındaki artışlar, mükelleflerin psikolojik tutumlarını belirlemede önemli işleve sahiptirler. Mükellefler, düşük orandaki vergilere başlangıçta sempati ile yaklaşmaktadırlar. Bu yüzden de vergilerin ödenmesinde isteklilik söz konusudur. Ancak bu tutum, oranların artmasıyla birlikte olumsuz hale gelmektedir. Vergiye karşı ikinci tutum ise ilgisizlik anlamında mükelleflerin isteksizliğine karşılık gelen apatidir. Antipati, üçüncü bir aşama olarak vergi karşısındaki olumsuzluk halinin pekiştiği bir haldir. Son aşamada ise, vergi karşısındaki tutum artık nefrete dönüşmüştür ve artık tepkiler daha sesli dile getirilecektir (Aktan vd., 2002:119-121). İşte Celali İsyanları, bu türden bir tepkinin ürünüdür.

Osmanlı Devleti'nde kamu kurumlarının vergi toplama süreciyle ilişkili olmalarının sonuçlarından biri de mali konuların, özellikle vergi tahsilinin önemli sorunlar arasında yer almasıdır. Bu dönemde kamu görevlilerinin maaşları, merkezi bütçeden aktarılan ödeneklerle değil, bazı vergi gelirlerinin doğrudan kendilerine tahsis edilmesi suretiyle ödenmekteydi. Kamu görevini yürüten kişilerin görevlerinin ya da mali olarak zenginleşmelerinin herhangi bir nedenle sona erdirilmesi, bu kişilerle devlet arasında çatışmaların doğmasına yol açmıştır. Bazı kamu görevlileri, maaşlarının karşılığında topladıkları gelirlerin, hem kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde hem de geçimlerini sağlayacak kadar yeterli olmaması gibi nedenlerle kendilerine verilen yetkileri kötüye kullanarak, halktan yasa dışı vergiler toplamaya başlamışlardır. Bu durumun sonucu ise devletin meşruiyetinin zedelenmesi olmuştur (Gökbunar, 2007:1-2).

Osmanlı'da vergi ile ilgili direnme olaylarında en önemli neden, siyasal, askeri ve ekonomik uyumun temelini oluşturan tımar sisteminin bozulmasıdır. Klasik sistemdeki bölüşüm sürecinin katı bir dini ve toplumsal ayrımcılık kuralıyla şekillendiği görülür. Yönetim, toplumsal tabakaları birbirinden ayrı tutmak suretiyle her toplumsal grubun sistemin işleyişinde kendisine uygun gördüğü konumda kalmasını sağlamaktadır. Birey, dine ve hukuka boyun eğdiği sürece koruma altındadır (Karpuz:2002: 28).

Osmanlı'da ortaya çıkan direnme hareketlerinin dayandığı çatışma temellerine bakıldığında, öncelikle kendilerine haksızlık yapıldığını düşünen kesimlerin varlığı dikkati çekmektedir. Bu tepkiler vergilendirmeye bağlantılı köylü ayaklanmaları olabileceği gibi Celali İsyanlarındaki gibi sipahi düzeninin bozulmasıyla da açıklanabilir. Ancak ortaya çıkan ayaklanmaların köylü ayaklanmaları olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Mardin'e göre örneğin Celali İsyanları, köylü ayaklanmaları değil, kendilerine hakları olan topraklar verilmediği için rahatsız olan küçük toprak soylularınca başlatılmıştır. Bu sipahiler, mültezimin zorbalığından kaçan köylüyü de yanlarına almışlardır. Tipik köylü ayaklanmalarında Osmanlı köylüsünün başı çektiği savı açısından ayrıca ilginç bulunan nokta, bu hareketlere liderlik edenlerin resmi bir unvan sahibi yani devlet tarafından atanan kişiler olmalarıdır (Mardin, 1995:107).

17.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nun altını üstüne getiren Celali isyanları, Anadolu'da resmi ulemanın dışındaki bir zümrenin halk katında saygınlık kazanmasını sağlamıştır. Başlangıçta talebe-i ulüm arasındaki hoşnutsuzluktan doğan ilk ayaklanmalar, köylüyü memnun edecek türde değildir. Ancak o zaman bile bu ayaklanmalar, baskıcı yöneticiler aleyhinde ve bu nedenle de halkın duygularını dile getirir şekilde cereyan etmiştir. Celali isyanları, halkın halkı soyma faaliyetine katılan ümera ve kapıkullarından nefret etmesiyle ve kendi yanında olan ulemaya karşı her zamankinden daha çok yakınlık duymasıyla başlamıştır (Mardin, 2003:98-99).

2. TİMARLI SİPAHİ OCAĞINDA MEYDANA GELEN BOZULMANIN SONUCU OLARAK CELALİ İSYANLARI

Avrupa'da feodal üretim tarzında kapalı iktisadi birim içinde devlet otoritesi gevşerken, Osmanlı toplumunda üretici olan reaya ile devlet temas halindedir. Osmanlı devleti reaya ile teması bazen dirlik sahipleri aracılığı ile kurmaktadır. Sipahi bu çerçevede ancak devletin bir memurudur ve toprak mülkiyetine sahip devlet ile topraklardan yalnızca vergi almaya yetkili tımar sahibi arasında Batı'daki gibi insandan insana bir bağlılık sözleşmesinin söz konusu olmayacağı açıktır. Osmanlı ekonomisinde topraktan yaratılan rant, kendiliğinden devlete geçer ve artık ürünün dirlik sahibine devri söz konusu olamaz. Tımar sahibi yalnızca devleti ve töreyi temsil ettiğinden topraklar üzerinde ne idari ne de iktisadi bir hakkı vardır. Osmanlı toplumunda bağlılık insandan insana değil, devletten toplumdur. Bu bağlılığı sağlayan ise devletin büyük otoritesi, din, töre ve gelenekten oluşan birliktir (Divitçioğlu, 1981:138-139). Dolayısıyla sistemin bu şekilde işleyişinde meydana gelecek bir tıkanma, doğal olarak birlik düşüncesini de etkileyecektir ki süreç bu yönde işlemiştir.

Osmanlı'da birlik düşüncesini ayakta tutan en önemli unsurlardan olan miri toprak rejimi, emekle objektif çalışma koşulları arasında komünal mülkiyeti ifade etmektedir. Bu komünal mülkiyet, emeğin bu koşullardan ayrılarak özgürleşmesine, başka bir ifade ile köylünün yığınlar halinde topraktan koparak özgür emekçi haline dönüşmesine imkân vermemiş dolayısıyla da bu durum kapitalist gelişimi engellemiştir (Sencer, 1999:276-277).

Osmanlı'da uzun süren savaşlara bağlı olarak tımarlı sipahinin toprağın başında bulunamaması ekonomik haksızlıklara yol açmış ve yerel kolluk güçlerinin sayısının azlığı, yerel başkaldırıların denetim altına alınmasını zorlaştırmıştır. Celalilerin amaçlarına bakıldığında imparatorluktan ayrılmak, hatta bir taşra devleti kurmak türünden amaçlarının olmadığı görülecektir. İsyancıların temel hedefi, kendilerini ve yanındakileri Osmanlı düzenine kabul ettirebilmek için, belirli bölgelerde egemenlik kurmaktır. Bu amacı gerçekleştirme doğrultusunda Osmanlı sınırlarının dışından bir siyasi destek almayan Celaliler, hedeflerine ulaşma noktasında genellikle birlik ruhu içinde hareket etmemişler, birlik ruhunun doğduğu zamanlar ise Osmanlılardan yeterince ilgi görmedikleri zamanlara denk gelmiştir (Griswold, 2002: 18-173).

Tımarlı sipahi ocağının içine 16.yy'dan itibaren rüşvet ve kanuna aykırı olarak yabancıların sokulmasıyla, sistemde bozulma meydana gelmiştir. Sistemin bozulmasının en önemli etkisi, Osmanlı tarım sisteminin çökmesinde ve köy bölgelerinde olumsuz durumlar çıkarmasındadır. Sipahinin yerine gelerek tımar gelirlerini toplamaya başlayan saray gözdeleleri, mülkü başında bulunmayan büyük toprak zenginleri haline gelmişlerdir. Bürokrasinin artan yetersizliği ve yiyiciliği, vergilerin tarh ve toplanmasında etkili bir devlet sisteminin kurulmasını önlemiş, bunun yerine, belirtilen görevler vergi mültezimlerine verilmiştir. Bunun sonucu, mültezimlerin gelirlerden aldıkları payların giderek kazanılmış ırsî haklar haline gelmesi ve ihmal edilmiş toprak mülklerinin sayısının artması olmuştur (Lewis, 1993:31).

3. TİMAR SİSTEMİNDEN İLTİZAM SİSTEMİNE GEÇİŞ

Para ekonomisinin gelişmesiyle yaygınlaşan iltizam sistemi ve bunun sonucunda baş gösteren huzursuzluk, nüfus artışı ve uluslararası ticaret yollarının okyanuslara kaymasının yarattığı etki Celali isyanlarını ortaya çıkarmıştır. Toprak üzerindeki denetim iltizamla kalktıktan sonradır ki taşra eşrafi içinden türeyen ayanların toprak ve bölge egemenliğine çok kez zorbalık eşlik etmiştir (Akşin, 2001:21,12). Tımar sisteminden iltizam sistemine geçiş, genel anlamda devletin egemenliğinin azalması ya da gerilemesi biçiminde algılanmıştır. Ancak bu durum aynı ödemenin yapıldığı feodal bir sistemden, merkezi hazine düzeyinde gerçekleşen bir para ekonomisine geçişte akla uygun bir adım olarak da değerlendirilebilmektedir (Zürcher, 2001, s.34.).

Devlet yönetiminin özellikle eyaletlerde ehil ellerden çıkması, paranın ayarının bozulmasıyla ekonomik durumun giderek kötüleşmesi, artan vergi baskısı nedeniyle köylünün şikâyetinin artması, yeniçerilerin, süvarilerin şehir ve kasabalardaki yanlış hareketleri, tımarlı sipahilerin ihmal edilmesi ve kazalardaki kadı ve vekillerinin halkı yıldırım için gayri meşru yollara başvurmaları devleti zayıflatmaktaydı. Bir takım ayaklanmalara neden olan bu durumlar çeşitli tedbirlerle bastırılrsa da tekrar baş göstermek için uygun zemin daima aranmıştır. Özellikle Avusturya ile olan savaştan ötürü halktan alınan harp

zarureti vergisinin hazineye gelmeyerek kadı, çavuş ve mübaşirlerin elinde kalması ayaklanmaların temel nedenlerini oluşturmaktadır (Uzunçarşılı, ty:99-100).

4. CELALİ İSYANLARIN MEZHEPSEL NİTELİĞİ

Akdağ, Celali isyanlarını, Yavuz döneminde başlayarak Kanuni'nin ilk on yılına devreden köylü isyanlarından ayırmakta ve bu ayaklanmalara "Büyük Celali Kavgası" adını vermektedir. Ayaklanmalara katılan bölgelerin halkı genellikle Alevi Türkmen kökenli oldukları için devlet örgütlerine işleyememişler, devlet de ayaklanmaları zorlukla bastırabilmiştir. Şeyh Celal, Baba Zinnun ve Kalender ayaklanmaları, Osmanlı-Türk toplumsal ve siyasi evriminde daima ayrıksı yaşantı sürmüş kesimlerin kısa süreli başkaldırmalarıdır. Büyük Celali Kavgası ise, köyden kasabaya, kasabadan şehre hatta başşehire Türk toplumunun ekonomik, toplumsal ve siyasi tüm örgütlerini kapsayan büyük bir toplumsal kavgadır. Kavgadaki eylemci grupları şunlardır; "Çiftbozanların oluşturduğu levend-sekban birikintileri, Ehl-i örf (hükümetli zümresi), Altıbölük halkı (kapıkulu süvarileri), Medrese öğrencileri (suhte tarifesi), Yeniçeri ve acemi oğlanı geçinenler" (Akdağ,1995:14-21).

İsyanının mezhepsel niteliği konusunda Akdağ'ın açıklamaları, isyanının bir mezhep ayrılığı iddiasında olmaması noktasındadır. Ayaklanmayı başlatanların çoğunlukla Alevi eğilimli olmaları ya da Sünni kurallara bağlı olmadıkları doğrudur. Ancak eğer bu bir Şii-kızılbaş ayaklanması olsaydı, Sünni halk da karşı koymaya kalkar ve iki mezhep arasında kanlı çatışmalar meydana gelebilirdi. Kaldı ki bunu gösteren herhangi tarihi kanıt bulunmamaktadır. Sonuç itibariyle ayaklanmaları çıkaranların Alevi olmaları, isyanı bir Alevi ayaklanması yapmaya yetmemektedir (Akdağ, 1995:120).

SONUÇ

Osmanlı'da askerlerin devlete karşı verdikleri hizmetin (vergi toplama) karşılığını reayadan almaları nedeniyle zulüm yolu daima açık kalmıştır. Askeri sınıfın üyelerinin geçimlerini halktan sağlamalarının onları zorbalığa ittiği söylenebilir. Bunun yanında kadıların da zulüm suçu adı altında düzenlenen suçları işledikleri adaletnamelerden anlaşılmaktadır. Adaletnamelerin çıkarılmasına yol açan başlıca zulümler, "kanunsuz vergi toplanması" başta olmak üzere, "zor kullanmak", "sahtecilik", "eşkiya ile işbirliği" ve "yabancılar karşı irtikab"dır. Osmanlı'nın zulüm suçlarının cezalandırılması için kurduğu mekanizma bu suçları ortadan kaldıramamıştır. Dolayısıyla direnme hareketleri önlenememiştir. Vergilendirmeye ilgili köylü ayaklanmaları ve Celali İsyancıları en tipik örneklerdir. İsyanlarda mezhep farkı isyan potansiyelini artırmış görünse de asıl sebep mezhepsel değil, ekonomik, sosyal ve siyasidir. Nitekim Aleviler tarafından başlatılmakla birlikte Sünni kitleleri de içine alan Celali isyanları, aktif bir vergi direnişi olarak tımar düzeninin bozulmasına bağlı dirlik ve düzenlik kavgasıdır.

Dirlik ve düzenlik kavgası temalı açıklamalar dışında, isyanların sosyal statü imkânlarında görülen tıkanmayı aşma noktasındaki bağlamına dikkat çeken Koç, kontrolsüz grupların, önce medreseler önüne yığılmalarına, ya da kitleler halinde köylerde, kasabalarda "eşkiyalık" yapmalarına ve Celali İsyancıları denilen büyük kargaşa döneminin başlamasına dikkat çekmektedir (Koç, 2005:240-241).

Celali İsyancılarından yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin adaletten tamamen uzaklaşan bir yönetim şeklini benimsediği elbette iddia edilemez. Ancak güç ve yetki verilen yöneticilerin bir kısmının, yetkilerini kendi çıkarları için kullanarak suiistimal ettikleri de gerçekliktir (Çetin, 2018:32). Nitekim bu gerçeklik, Osmanlıda kamu görevlilerinin bahse konu suçları işlemeleri sonucunda siyaseten kat'l uygulamalarını gündeme getirmiştir. Ancak Celali İsyancıları da içinde şiddeti barındıran bir hareket olması nedeniyle ve devletin meşru fiziki şiddet tekeline sahip olmasının ayrıcalığıyla daha büyük bir şiddetle karşılanmıştır.

KAYNAKÇA

1. Akdağ, M.(1995). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Cem Yay., İstanbul.
2. Akşin, S. (2001). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yay., 3.b., Ankara, 2001.
3. Aktan, C. C., Dileyci, D., Saraç, Ö., *Vergi, Zulüm ve İsyancı*, Phoenix Yay., Ankara,

4. Çetin, H. (2018). Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Vergi İsyancıları, *Hukuk Ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S.1, 18-34.
5. Divitçioğlu, S. (1981). *Ařya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Sermet Matbaası, Kırklareli.
6. Gökbunar, A.R. (2007). Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Deđerlendirilmesi, *Celal Bayar Üniversitesi YÖNETİM VE EKONOMİ*, C.14, S.1, 1-24.
7. Griswold, W. J. (2002). *Anadolu'da Büyük İsyancı 1591-1611*, (Çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yay., 2.b., İstanbul.
8. Karpat, K.(2002). *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, İmge Yay., Ankara.
9. Koç, Y. (2005). Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyancılarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum, *bilig* Güz S.35, 229-243.
10. Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yay., 5.b., Ankara, 1993.
11. Mardin, Ş. (1995). "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler I*, 5. B., İstanbul, 77-117.
12. Mardin, Ş.(2003). *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay., 12.b., İstanbul.
13. Sencer, M. (1999). *Osmanlı Toplum Yapısı Eleştirel Bir Yaklaşım*, Sarmal Kitabevi, 2.b., Sarmal Kitabevi, İstanbul.
14. Uzunçarşılı, İ.H. (ty). *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.2, 7.B., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk tarih Kurumu Yay.
15. Zürcher, E.J. (2001). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay., 11.b., İstanbul, 2001.

Reproduced with permission of copyright owner. Further reproduction prohibited without permission.